

हसू आणि आसू

ना. सी. फडके

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

हसू आणि आसू : ना. सी. फडके

© सुरक्षित

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंत प्रिंटरी

आवृत्ती

२२ ऑक्टोबर, २०१३

किंमत

₹ १९०/-

हसू आणि आसू

ता. २० ऑगस्ट १९४९ च्या
'कॉलिअर्स'च्या अंकातील जेम्स
मार्टिन यंग यांच्या 'रोझिनबॅक'
या गोष्टीतील कल्पना या
कादंबरीत मी वापरली आहे.

– ना. सी. फडके

प्रकरण एक

दौलतराव

१

‘बारा गावचं पाणी प्यालेले’ म्हणून आम्हा सर्कसवाल्या लोकांना आमची मित्रमंडळी पुष्कळदा हिणवितात. त्यांनी अशाप्रकारे आम्हाला हिणवावं असं वर्तन आमच्या हातून घडतेही. एखाद्या गावी आमचा मुक्काम पडला म्हणजे तिथल्या काही मंडळींशी आमची इतकी दोस्ती होते की त्यांना वाटू लागतं, हे लोक आपल्याला आता कधी विसरणार नाहीत. त्यांचा निरोप घेऊन “खुशाली कळवीत जा हं” असं आम्ही त्यांना बजावतो व तेही आम्हांला निक्षून सांगतात. परंतु तिथला मुक्काम हलून आम्ही दुसऱ्या गावी गेलो की त्यांच्या आमच्यात एखाद्या पत्राची देवघेव होते, आणि त्यानंतर कुशल समाचाराचा तंतू क्षीण होत जाऊन केव्हा तुटतो ते कळतही नाही. आमच्या भोवती नव्या गावचे नवे स्नेही जमा होतात. नव्या गप्पा, नवे लागेबांधे, नवे जिऱ्हाळे निर्माण होतात. मागच्या मुक्कामाचं गाव आम्ही विसरून जातो. तिथला मुक्काम हलतो, पुढच्या गावी निराळे दोस्त करावे लागतात, आणि मग त्याही गावाची याद आम्हाला उरत नाही. असं हे मित्रभावांच्या जन्मरणाचं चक्र आमच्या भटक्या आयुष्यात अव्याहत चाललेलं असतं.

जुन्या मित्रांना वरचेवर पत्र पाठविणं आमच्या हातून घडत नाही. ते आमच्यावर रुष्ट होतात. चार-सहा वर्षांनी त्यांच्या आमच्या भेटी झाल्या की आम्ही त्यांच्याशी पुन्हा अगदी प्रेमानं वागू लागतो. पण त्यांच्या मनात आमच्याविषयी अढी असते.

“आमची आठवण अजून आहे म्हणायची तुम्हाला!” असा टोला दिल्यावाचून ते राहत नाहीत. “तुम्ही आमची आठवण ठेवाल अशी अपेक्षा आम्ही करणं चूक आहे. बोलूनचालून बारा गावचं पाणी प्यालेले लोक तुम्ही!” हे त्यांचं कडू बोलणं हसण्यावारी नेणं आम्हाला भाग असतं. आम्ही हसतो, काहीतरी गोडीगुलाबीचं बोलणं करतो, आमच्यावर रागावलेल्या पण मनातल्या मनात प्रेम करणाऱ्या त्या मित्रांची समजूत पटते, आणि पूर्वीसारखाच खेळीमेळीचा सारा व्यवहार पुन्हा सुरू होतो. सर्कशीच्या धंद्यात दहा वर्षं हे सारं आता माझ्या अंगवळणी पडलं आहे.

‘बारा गावचं पाणी प्यालेले’ हे वर्णन नाटकी लोकांपेक्षादेखील आम्हां सर्कसवाल्यांना अधिक लागू पडतं यात काही संशय नाही. एक तर नाटकी लोकांची हिंडण्याची गावं बारा म्हटली तर आमची बाराशे मोजावी लागतील आणि शिवाय त्यांच्या आमच्या मुक्कामाच्या तऱ्हा किती निराळ्या? जिथे दीड दोन महिने आम्ही तळ देऊ शकतो, अशा दहा पाच मोठ्या शहरांची गोष्ट सोडली, तर आमच्या आयुष्याची तऱ्हा बहुतेक अशी की, एखाद्या गावी जायचं, पंधरा वीस दिवस राहायचं, आणि तिथून उठून दुसरं गाव गाठायचं. कित्येक गावी आमचा तंबू उभारला जाऊन नोकरांच्या राहुट्या, घोड्यांच्या पागा, जनावरांचे पिंजरे, इत्यादी वसाहतीला जरासं स्थिर स्वरूप येतं न येतं तोच खुंट्या उचकटून, दोर काढून, तंबू पाडून गुंडाळायला सुरुवात करावी लागते. संन्याशानं कोणत्याही गावी तीन दिवसांच्यावर ‘पुडी’ घेऊ नये असा नियम आहे म्हणतात. आमच्या आयुष्याचा जवळजवळ हाच नियम असतो. आमचं पाऊल धड कुठं ठरतच नाही. पाखरांपेक्षा देखील आम्ही अधिक चंचल. कारण ती या झाडावरून त्या झाडावर सारखी उडतात खरी पण निदान गाव सहसा सोडीत नाहीत. उलट आमचं पाऊल कुठं धड ठरेल तर शपथ. ज्यांना गाव नाही, पत्ता नाही, बूड नाही अशी आम्ही सर्कसवाली माणसं असतो ही गोष्ट नाकबूल करता यायची नाही.

परंतु ‘बारा गावचे पाणी प्यालेले’ असं आम्हाला हिणविण्यात आम्ही आठवणीचे हलके असतो व आमचे स्नेहसंबंध अस्थिर व चंचल असतात असा जो हिणविणाऱ्यांचा अभिप्राय असतो तो मात्र मला मान्य नाही. ‘तुम्ही बारा गावचं पाणी प्यालेले’ असं मला कुणी म्हटलं की मी वाद घालीत नाही, पण या बोलण्यातला अभिप्राय किती खोटा आहे ते माझ्या मनात आल्यावाचून राहात नाही. पायवर

भोंवरा असल्याप्रमाणे आम्ही सारखे भरकटत असतो हे खरं आहे. परंतु हे भटक्याचं आयुष्य कंठितानादेखील त्यातही काही काही स्थळांविषयी आणि व्यक्तींविषयी विशेष सुहृदभाव आमच्या अंतःकरणात उत्पन्न झालेला असतो. इतर लोकांप्रमाणे त्या सुहृदभावाची जोपासना आमच्या हातून होत नाही. ती करावीशी वाटली तरी करायला सवड नसते. परंतु आमच्या मनात त्या जिऱ्हाळ्याचे गुप्त झरे सतत असतात. ताटातुटीनंतर पुनर्भेटी झाल्या की त्यांचे पाझर कसे वाहू लागतात ते आमचं आम्हांला कळतं ना...

उदाहरणार्थ ‘बेगमपेठ’ या गावाचीच गोष्ट सांगतो. आठ दिवसांपूर्वी आम्ही आमच्या सर्कशीचा मुक्काम इथे आणला. तो आणल्यापासून मी किती आनंदात होतो, त्याचं शब्दांनी वर्णन करणं शक्य नाही. मागं आम्ही पंधरा दिवस या ठिकाणी मुक्काम केला होता, त्या गोष्टीला सहा वर्षं होऊन गेली. पण त्या मुक्कामात या गावानं माझं मन असं काही ओढून घेतलं की विचारू नका. आमच्या अखंड भ्रमंतीत मधूनच एखादं असं गाव लागतं की त्यावर मन जडतं. मुंबई-कलकत्त्यासारखी मोठाली शहरं मला आवडत नाहीत. या मोठाल्या शहरांचा साराच खाक्या राक्षसी. या शहरांत सर्कसच्या व्यवस्थेचं काम चोख ठेवता ठेवता जीव कसा मेटाकुटीस येतो. ही बडीबडी शहरं खरं विचाराल तर मला नकोशी वाटतात. छोटी शांत गावं माझ्या मनाला अधिक आवडतात. सहा वर्षांपूर्वी बेगमपेठला आम्ही आलो तेव्हा तर या गावानं मला भुरळच घातली. देशाच्या चारी दिशांकडे दूर दूर हिंडताना दमून भागून पहाटे कॉटवर अंग टाकलं की एकदम बेगमपेठच्या आठवणी मनात येत, आणि वाटे, पंख लावावेत आणि एकदम त्या रमणीय स्थळाकडे भरारी घ्यावी. परंतु सर्कसचे मुक्काम पोटासाठी आणि पैशासाठी हलवायचे असतात. अमक्या गावी उडून जावं असं मनाला कितीही वाटलं तरी जाता येतं थोडंच? पण मुक्काम दर मुक्काम करीत करीत पुढे पुढे सरकण्याच्या या क्रियेत हव्या त्या गावाची भेट पुन्हा केव्हातरी होतेच. या प्रमाणे आमची ‘दि ग्रेट रॉयल सर्कस’ सहा वर्षांनंतर पुन्हा बेगमपेठच्या मुक्कामाला आली होती. मी फार फार आनंदात होतो.

या गावापासून चार मैलांवर मोठी लष्करी छावणी होती. खुद्द गावदेखील एखाद्या कॅटोनमेंटसारखं होतं. त्यामुळे लष्करातील सोजीर व ऑफिसर आणि इतर गोरे स्त्री-पुरुष यांचा भरपूर आश्रय सर्कसला मिळत असे. शिवाय गावाच्या पूर्वेच्या

बाजूला तीन मैलांवर एक मोठा कारखाना होता, त्यात दीड-दोन हजार मजूर कामावर होते, आणि आजूबाजूस पाचपन्नास लहान गावं होती. त्यामुळे सर्कशीच्या प्रत्येक खेळाला गॅलरी आणि जमीन भरून जात असे. बेगमपेठचा मुक्काम कमाईच्या दृष्टीने पहिल्या प्रतीचा जायचा हे ठरलेलं असे पण माझं या गावावर प्रेम जडलं होतं ते या विचारानं नव्हे. या गावाच्या रमणीयपणावर मी आषक झालो होतो.

अरबी समुद्राकडला हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा आणि बंगालच्या उपसागराकडला पूर्वकिनारा यांपैकी निसर्गसौंदर्यानं अधिक नटलेला कोणता ते सांगणं कठीण आहे. मला विचाराल तर मी असं म्हणून की, आपल्या देशाचे हे दोन्ही किनारे निसर्गशोभेनं भारी समृद्ध आहेत. मात्र एकेका बाजूस एखादं दुसरं गाव असं आहे की, त्याची शोभा दुसऱ्या बाजूच्या कोणत्याही गावाला नाही. अपूर्व शोभेची अशी दोन्ही किनाऱ्यावरची जी गावं मला माहीत आहेत, त्यांपैकी बेगमपेठ हे एक आहे. मागच्या वेळेप्रमाणे याही वेळेस हिंदुस्थानच्या दक्षिणेचं टोक त्रिवेंद्रम येथपर्यंत थडकल्यानंतर कोरोमंडल, गोळकोंडा अशा पूर्वकिनार्याच्या रेषेनं मद्रास, नेलोर, मच्छलीपट्टम् असे मुक्काम टाकीत, वर उत्तरेकडे सरकत सरकत कलकत्त्याच्या वाटेवरच्या, ओरिसा प्रांताच्या पश्चिम सीमेकडल्या या बेगमपेठ गावी आम्ही येऊन पोचलो होतो. या गावाच्या आसमंताकडे नजर टाकली की, वाटे 'पुरी'कडचं निसर्गसौंदर्य अजून इथे रेंगाळत आहे, आणि बंगालच्या निसर्गसौंदर्याची चाहूलही इथे लागते आहे. एका दिशेला दूर दर्याचं पाणी आणि मधल्या कित्येक मैलांच्या विस्तारात पाच पन्नास छोट्या छोट्या गावांनी बनविलेल्या वर्तुळात मधोमध बेगमपेठ हे गाव- या मांडणीचा थाटच असा काही होता की, नजरेला पडल्याबरोबर मोठा आल्हाद वाटावा. पहाडांच्या दिशेकडे दाट जंगलाचे गडद काळे रंग दिसत; उलट दिशेला भातशेतांचे पट्टे आणि नारळी-पोफळींच्या बागा नजरेस पडत. खान्या गोड्या पाण्याचे ओहोळ तर बेगमपेठची मुख्य वस्ती ओलांडली की जिकडे जावं तिकडे झुळझुळ वाहत असताना आढळत. केवळ ही विलक्षण सृष्टिशोभा पाहण्यासाठी माझ्या मनातली हौस मला फार क्वचितच पुरी करता येत असे. सर्कशीच्या अठरा कारखान्याचं काम सुसूत्र चालविणाऱ्या माझ्यासारख्या सर्कस मॅनेजरच्या वाट्याला हे भाग्य कुठलं यायला? पण एखाद्या महत्त्वाच्या कामानिमित्त बाहेर पडलो की त्या संधीचा फायदा घेऊन

मी मुद्दाम थोडी भ्रमंती करीत असे आणि आजूबाजूचं निसर्गसौंदर्य डोळे भरून पाहण्याची तहान भागविता येईल तेवढी भागवून घेत असे.

आत्ताही असंच तृषाशमन करीत आमची स्वारी निघाली होती. आज रात्रीचा वेळ रेडक्रॉसच्या फंडासाठी व्हायचा होता व त्यासाठी काही बड्या लोकांना भेटून आमंत्रण द्यायचं होतं. सकाळी टांग्यातून हिंडून बहुतेक आमंत्रणं मी उरकून टाकली होती व आता फक्त पोलिस ट्रेनिंग स्कूलचे मुख्य अधिकारी मेजर मिलर साहेब यांना आमंत्रण द्यायचं होतं. त्यांच्या राहत्या बंगल्याकडे जाणारा रस्ता भात खाचराच्या आणि नारळीपोफळीच्या बागांच्या रांगांमधून गेलेला होता. मी टांगेवाल्याचे पैसे चुकते करून त्याला जायला सांगितलं आणि पायीपायीच निघालो. दूर अंतरावर गर्द झाडीच्या खिडक्यांतून मिलरसाहेबांच्या बंगल्याच्या लाल छपराचे ठिपके मला दिसत होते. त्याकडे मधूनच पाहात, मधूनच आजूबाजूची शोभा बघत, दूरच्या समुद्राच्या दिशेकडून झाडाझुडूपांतून शीळ घालीत येणारा वारा अंगावर घेत मी त्या लाल रस्त्यानं वेगानं निघालो होतो.

मागून कुत्र्याचं भुंकणं व घोड्यांच्या टापांचे आवाज कानांवर आले म्हणून मी वळून पाहिलं. पाहतो तो दोन घोडे माझ्या दिशेनं हलके हलके येत होते, आणि एक मोठा 'कॉकर स्पॅनअल' जातीचा कुत्रा धापा टाकीत मधूनच भुंकत घोड्यांबरोबर चालला होता. मी मिलरसाहेबाला ओळखलं. सहा वर्षांपूर्वी आम्ही बेगमपेठच्या मुक्कामाला आलो, तेव्हा पोलीस ट्रेनिंग स्कूलच्या मुख्याधिकाऱ्याच्या जागी हाच होता व यानं सर्कसवर फार लोभ दाखविला होता. पोलिसांच्या खेळण्याच्या मैदानानजीकची खूप मोठी मोकळी जागा त्यानं सर्कसच्या तंबूसाठी दिली होती, आणि आमच्या मुक्कामाच्या अखेरीस जागेचं ठरलेलं भाडं देण्यासाठी मी त्याच्याकडे गेलो तेव्हा तो हसून म्हणाला होता, "तुमच्या सर्कसवर मी फार फार खूश झालो आहे. मी तुमच्यापासून भांड नाही घेणार. मात्र पुन्हा शक्य तितक्या लवकर या गावी या. माझी इथून बदली होण्यापूर्वी तुम्ही पुन्हा एकदा इथं यावं अशी माझी इच्छा आहे. तुमच्या मालकांना सलाम सांगा." या वेळेस तर मी माझ्या एका मदतनिसाला पत्र देऊन मिलरसाहेबाकडे पाठविलं होतं, आणि ते पाहताच तो त्याला म्हणाला होता, "दौलतरावांना सांगा, जागा तुमची आहे. वाटेल तेव्हा येऊन तंबू ठोका." इथे मुक्कामाला आल्यापासून मिलर साहेबांची भेट घ्यायला मला सवड झाली नव्हती. त्यांची माझी भेट आता ही अशी रस्त्यात होत होती.